

ԴԱՎԱՃԱՆՆԵՐԸ ԾԵՐԵՆՑԻ ՊԱՏՄԱՎԵՊԵՐՈՒՄ*

ՀՏԴ 821.19.0

DOI: 10.52063/25792652-2022.2.13-141

ԼԵՎՈՆ (ՆԵՐՍԵՅ ԱԲՂ.) ԱԼՈՅԱՆ

*Երևանի պետական համալսարանի հայ բանասիրության ֆակուլտետի
ակադեմիկոս Հրանտ Թամրազյանի անվան
հայ գրականության պատմության ամբիոնի հայցորդ,
Երուսաղեմի հայոց պատրիարքության
«Սիոն» ամսագրի գլխավոր խմբագիր,
ք. Երուսաղեմ, Իսրայել
fr.nerseh@yahoo.com*

**Սույն հոդվածի նպատակը Ծերենցի «Թորոս Լևոնի», «Երկունք Թ դարու»
և «Թեոդորոս Ռշտունի» պատմավեպերում հանդես բերված անմիաբան ու
հայրենադավ նախարարների ու հոգևորականների կերպարների և նրանց
գործելակերպի համապարփակ վերլուծությունն է:**

**Հոդվածի խնդիրը վերոնշյալ վեպերում ներկայացված դավաճան
կերպարների բարոյահոգեբանական նուրբ, շատ անգամ աննկատ ու
ստվերված խնդիրների վերլուծությանն առընթեր հայ գրականության մյուս
պատմավիպասանների (Բաֆֆի, Մուրացան) գործերում ևս նմանօրինակ
քստմնելի երևույթները հայտնաբերելն ու զուգահեռներ անցկացնելն է:**

**Հոդվածում պատմահամեմատական և համադրական մեթոդների հիման
վրա քննության են առնվել Ծերենցի երեք պատմավեպերի դավաճան
նախարարների ու հոգևորականների կերպարները, համեմատվել են Բաֆֆու
և Մուրացանի պատմավեպերում նկարագրվող համանման կերպարների հետ
և ցույց են տրվել նրանց նմանություններն ու տարբերությունները:**

**Հեղինակը, քննելով դավաճանության հիմնախնդիրը երեք՝ իրարից
տարածաժամանակային տարբեր շրջանների վիպասանների գործերում և
արժանավորապես գնահատելով նյութն իրենից առաջ ուսումնասիրած
նախորդներին, եզրակացնում է, որ հայրենիքի անկախության և ժողովրդի
ինքնության պահպանման համար կարևոր են ազգային միասնությունը և
հայրենասիրական վեհ գաղափարներն ընկալելն ու իմաստավորելը: Երեք
վիպասանների երկերում էլ քիչ չեն ստոր, նյութապաշտ ու մորթապաշտ հայ
դավաճանները, որոնք, անձնական շահն ու բարեկեցությունը գերադասելով
ազգայինից ու պետականից, իրենց հուղայական գործունեությամբ
անպատմելի դժբախտություններ են բերում հայոց պետականությանն ու
հայրենիքին: Իսկ հայրենիքի, ժողովրդի, կրոնի ուրացումը, օտար
բռնակալների հետ դաշնակցելը՝ հակառակ ժողովրդի շահերի, ծանրագույն
հանցանք է՝ դավաճանություն, և արժանի է ամենաանողոք պատժի:**

Հիմնաբառեր՝ Ծերենց, պատմավեպ, «Թորոս Լևոնի», «Երկունք Թ դարու»,
«Թեոդորոս Ռշտունի», դավաճան նախարարներ, ազգադավ իշխաններ,
անմիաբանություն, հոգևորականություն, կենտրոնախույս քաղաքականություն:

* Հոդվածը ներկայացվել է 28.03.2022թ., գրախոսվել՝ 12.04.2022թ., տպագրության
ընդունվել՝ 10.07.2022թ.:

Նախաբան

Դավաճանությունը չարիքներից մեծագույնն է, որի առաջին դրսևորումներին հանդիպում ենք Աստվածաշունչ մատյանի Հին և Նոր Կտակարաններում: Երկու հազար և ավելի տարիներ են անցել պատմական այն օրվանից, երբ Հիսուս Քրիստոսի աշակերտներից Հուդա Իսկարիովտացին մատնեց իր ուսուցչին ու մարդկության պատմության մեջ մնաց որպես դավաճանության խորհրդանիշ: Նրա անունից առաջացան «հուդա-դավաճան», «հուդայաբար», «հուդայական», «հուդայորեն», «հուդայություն» բառերը, որոնք այսօր էլ տրվում են դավաճանական գործունեություն ծավալող անձանց բնորոշելիս:

Հայոց բազմադարյա պատմության մեջ ևս քիչ չեն ստոր, նյութապաշտ ու մորթապաշտ հայ դավաճանները, որոնք, անձնական շահն ու բարեկեցությունը գերադասելով ազգայինից ու պետականից, իրենց հուդայական գործունեությամբ անպատմելի դժբախտություններ են բերել հայոց պետականությանն ու հայրենիքին: Նրանցից շատերը դարեր, նույնիսկ հազարամյակներ շարունակ մեր ժողովրդի հիշողության մեջ դառնել են որպես դավաճանության խորհրդանիշներ, որոնց անդրադարձել և նրանց հանդեպ իրենց խիստ վերաբերմունքն են արտահայտել հայ պատմիչներն ու պատմավիպասանները (Եղիշե, Ծերենց, Րաֆֆի, Մուրացան և այլք):

Ներկա հրապարակմամբ փորձել ենք համապարփակ ուշադրության արժանացնել Ծերենցի «Թորոս Լևոնի», «Երկունք Թ դարու» և «Թեոդորոս Ռշտունի» պատմավեպերի անմիաբան ու հայրենադավ նախարարների ու հոգևորականների կերպարներին՝ իրենց գործելակերպով:

Դավաճանների կերպավորումը «Թորոս Լևոնի» վեպում

«Թորոս Լևոնի» վեպում Ծերենցը ստեղծել է պատմական ճշմարիտ պատկերներ: Բյուզանդացիները հայրենիքի դավաճան հայ իշխանների հետ միասին տիրել էին Կիլիկյան Հայաստանին: Ժողովուրդն անասելի ծանր զրկանքներ էր կրում թե՛ օտար նվաճողների և թե՛ ներքին հարստահարիչների ձեռքին: Հայրենադավ նախարարներն ու հոգևորականները բոլորովին անտարբեր վերաբերմունք էին ցուցաբերում ազգային այդ մեծագույն դժբախտության նկատմամբ: «Կային նաև անոնց մեջ այնպիսիներ,- գրում է Ծերենցը,- որ ոչ միայն իրենց ազգության պաշտպանությունը կարհամարհեին, այլ օտարաց հաճոյ լինելու համար իրենց ազգը արհամարհել, և անկից օտարանալն ու զանի հարստահարելն իրենց սովորություն ըրած էին» (Ծերենց 105): Հայ ժողովրդի ազատության ու անկախության բախտը գտնվում էր մեծագույն վտանքի առաջ:

Պատմական այդ իրադրության մեջ Ծերենցը ներկայացնում է Թորոս իշխանի սքանչելի կերպարը՝ որպես ազգային հերոսի, որպես մեծ հայրենասերի, որի միակ բաղձանքը ազատ և «գորավոր Հայաստան» ստեղծելն էր: Առ այդ նա իր ամբողջ ուժով պայքարում էր քաղաքական բռնությունների ու անարդարությունների, ազնվականության և հոգևորականության դեմ, որոնք ոտնահարում էին ժողովրդի իրավունքները:

Հայրենադավ իշխանները դեռ Թորոսի հոր՝ Լևոն թագավորի գահակալության ժամանակներից էին սկսել վարել կենտրոնախույս քաղաքականություն: Թորոսը ձգտում էր համոզել նրանց հետ կանգնել իրենց դավաճանական արարքներից և ներգրավվել ազատագրական շարժման մեջ, բայց ապարդյուն: Նրան այդպես էլ չի հաջողվում փառամոլությամբ կուրացած իշխանների գուրջ շարժել և հայրենասիրական զգացում ներշնչել: Նրանց անտարբերությունը, սակայն, չի հուսահատեցնում իշխանին. նրան մեծ հավատ էր ներշնչում ժողովուրդը՝ պատմական մեծ իրադարձությունների շարժիչ ուժը: Թորոսի հանկարծակի երևալը Կիլիկիայում այլեկծում, ոտքի է հանում լեռնաբնակներին: Վերջիններս, ելնելով իրենց

տեղերից, թողնելով տուն ու տեղ, գալիս-միանում էին Թորոսին, որպեսզի միացյալ ուժերով պայքարեին արտաքին ու ներքին թշնամու դեմ և դարերից եկող վրեժը փոխհատուցեին արյամբ: Դժգոհում էին Անարգաբայի տիրոջից՝ Սմբատից: «Վասակի գործ կկատարե,- ասում էին Թորոսին,- հարկ-տուրք կառնես մեզ ու մեր տղաքը անոթի կմեռցնես, ի՛նք չի կշտանար... դատ կհնարես, սուտ վկա կստեղծես, որ բանտի, պատժի, տուգանքի ճար գտնես, կաշառք առնես, արյուն թափես... Մեր գեղերը քանդվեցան, մեր տուններն ավերակ դարձան, ի՛նք՝ պալատներ կշինես, պարտեզներ կշինես մեր ավերակաց վրա... մեր լեզուն, մեր հավատքը հռոժմեն ավելի կնախատեն, օտարին նախատել կուտան...» (Ծերենց 106): Բողոքների այս տարափը ցույց էր տալիս ոչ միայն օտար նվաճողների գործադրած ահավոր բռնություններն ու կոտորածները, այլ նաև հայ իշխանների գործադրած գազանային արարքները սեփական ժողովրդի հանդեպ:

Սմբատն ինչպես պատմական արքյուրներում, այնպես էլ վեպում բացարձակապես չի ընդունում Թորոսի իշխանությունը և հանդես է գալիս բյուզանդացիների կողմից, քակի որ բյուզանդահպատակ էր: Նա դատերը՝ Մարգրիտին, հատուկ նպատակով ամուսնացրել էր Թորոսի եղբոր՝ Ստեփանեի հետ, որը ևս բյուզանդահպատակ էր և շարունակում էր աներոջ քաղաքականությունը՝ տիրակալման ստատուսը ապահովելու նպատակով (Ավետիսյան 56): Վերջինիս սպանության պատճառը, ըստ Ծերենցի, նրա այդ տիրակալական իրավունքների հաստատման ապակողմորոշումն է, որին և խորամանկաբար մղում էին բյուզանդական իշխանավորները՝ օգտագործելով հայոց թագավորի և իր եղբոր միջև առաջացած հակասությունները: Հեղինակը վեպում միանգամայն ճիշտ է կռահել իրողությունը, ինչը չի ասվում ո՛չ Մատթեոս Ուռնայեցու, ո՛չ էլ Սմբատ պատմագրի կողմից:

Վեպի կերպարներից Օշին իշխանը Լաբրոնացու հայրն էր և Ներսես Շնորհալու փեսան: Ըստ պատմիչների՝ նա ևս բյուզանդական կողմորոշում ուներ և այս ձևով էր ամրապնդում ու պաշտպանում իր տիրակալական իրավունքները: Բյուզանդիայի հոգևոր ու վարչական մարմինների կողմից սատարվելով՝ նա ուղղակիորեն խփում էր հայոց պետականության ամբողջականությանը: Մասուտ քաղաքը ազատագրելու ժամանակ հայ իշխաններից ոմանք հանդես էին գալիս բյուզանդացիների կողմից, որոնցից մեկը Լամբրոնի տեր Օշինն էր, իսկ մյուսը՝ Բարձրաբերդի տերը՝ Վասիլ իշխանը: Քաղաքը գրավելիս հայոց թագավորը բյուզանդացի բազմաթիվ զինվորների հետ միասին գերի է վերցնում նաև հայազգի իշխաններին (Ավետիսյան 56-57): Այս մասին Սմբատ պատմիչը գրում է. «Եւ կալան գտերն Լամբրոնին զՕշինն, և գտերն Բարձրբերդոյ զՎասիլն, և գտերն Պռականու Տիգրանն, որք էին տքա ի կողմն Յունաց թագավորին, և զթուլամորթ Յոյնսն կալեալ մերկացուցանելն և արձակելն. և տիրեաց Թորոս Մասայ անհոգութեամբ, և ամենայն գաւառացն զոր ուներ» (Սմբատ Սպարապետ 170-171):

Հայ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության արթնացմանը խանգարող, նրան ստրկամտության մղող և նրա շահերին անհավատարիմ ու վտանգավոր դասերից մեկն էլ Ծերենցը համարում էր հոգևորականությանը և մերկացնում էր վերջինիս հակաժողովրդական գործունեությունը: Չնայած այդ ամենին՝ հորդորում էր չմոռանալ, որ «...որովայնապարար և խաբէբա եկեղեցականաց քով կան գործունյա և աշխատասեր եկեղեցականք ալ, որ իրենց ազգը և ժողովուրդը կսիրեն և գիտեն նաև զիրենք անոնց համար զոհել» (Ծերենց 95-96):

Բարձրաստիճան հոգևորականները, իրենց ընդհանուր շահերից ելնելով, պաշտպանում էին դավաճան իշխաններին և հաճախակի բանակցություններ վարում հունաց Կիր Մանուելի կայսեր հետ՝ հայկական եկեղեցին հունադավան դարձնելու համար: Կասկածից վեր է, որ Գրիգորիս (Գրիգոր Գ Պախլավունի (1113-1166) կաթողիկոսի այդ մարմաջը Թորոսին հաճելի չէր կարող լինել, ուստի Ներսես Շնորհալու հետ ունեցած զրույցի ժամանակ նա մեծ սխալ է համարում երկու

եկեղեցիների միացումը՝ դրա մեջ տեսնելով սեփական ազգի «սուզման» վտանգը: «Հայ եկեղեցվույն փոքր դրոշակը անկախ պահեցեք,- ասում է նա,- ինչպես ես ազգային անկախության դրոշակը անկախ պահելու կջանամ» (Ծերենց 191):

«Թորոս Լևոնի» վեպում Ծերենցը նաև հակադրում է իրար երկու պատմական դեմքերի՝ Թորոսին, և եղբորը՝ Մլեհին: Վերջինիս վեպում քիչ տեղ է հատկացված, սակայն որպես փառասեր ու անարժան մի անձնավորություն՝ նա զծագրված է վառ ու տպավորիչ գույներով: Թորոսի և Մլեհի միջև գոյություն ունեցող հակասությունները վեպում սրվում են հատկապես այն ժամանակ, երբ Թորոսը դուրս է գալիս պատերազմական վիճակներից և ջանում է երկիրը պահել խաղաղության մեջ, երբ չեզոքանում են դրսի վտանգավոր ուժերը: Հենց այստեղ էլ Մլեհը ապստամբում և վտանգավոր է դառնում՝ դավեր կյուրելով եղբոր դեմ: «-Բայց ես չեմ ուզեր,- ասում է Թորոսը Մլեհին, որ Ռուբինյաց միջև և պատմության մեջ զրուցվի, թե եղբոր արյան ձեռք մխեց, ուստի գնա՛ այս երկրեն դուրս, հեռացիր...» (Ծերենց 200)

Պատկերելով Մլեհին՝ որպես հայրենիքի դավաճանի, Ծերենցը նպատակ է դրել դատապարտել ավատական մասնատվածության հետևանք հանդիսացող երկպառակությունները և առաջ քաշել այն գաղափարը, որ թե՛ արտաքին և ներքին թշնամու, թե՛ կենտրոնախույս ուժերի դեմ պայքարի պետք է դուրս գալ միացյալ ուժերով: Միայն համընդհանուր պայքարի միջոցով է հնարավոր նվաճել ազատությունը և ասպարեզից վերացնել հասարակության համար չարիք հանդիսացող թշնամիներին:

Վիպասանը մի շարք պատկերներում արտացոլել է Մլեհի անմարդկային եռությունը: Վերջինս, պահպանելու համար իր հայրական իշխանությունը, դժգոհում էր եղբոր հայրենասիրական գործողություններից, դաշնակցում էր Հալեպի Նուրետտին սուլթանի հետ, որպեսզի նրա օժանդակությամբ կարողանար իրագործել իր ստոր նպատակները: Ուրանալով ազգն ու հայրենիքը և գործիք դառնալով թշնամու ձեռքին՝ նա պատրաստ էր ամեն ստորության՝ ընդհուպ մինչև եղբորը սպանելը: Նրա բոլոր խարդավանքները, սակայն, անհաջող են անցնում: Բանակը ծանր պարտություն է կրում, ինքն էլ գերի է վերցվում Թորոսի կողմից: Մլեհը ցանկանում էր կործանել Թորոսին, բայց ինքն է կործանվում, որովհետև չի կամենում հասկանալ եղբորը և նրա մարդկային, բանական վերաբերմունքը փոխհատուցում է դավաճանությամբ:

Հայրենիքի, ժողովրդի, կրոնի ուրացումը, օտար բռնակալների հետ դաշնակցելը՝ հակառակ իր ժողովրդի շահերի, ծանրագույն հանցանք է՝ դավաճանություն, և արժանի է ամենաանողոր պատժի. սա է «Թորոս Լևոնի» վեպի հիմնական գաղափարներից մեկը: Նույն գաղափարին հանդիպում ենք նաև Րաֆֆու «Դավիթ Բեկ» վեպում, որում իբրև հայրենիքի դավաճաններ ներկայացված են Դավիթ Ուրացողի և Մելիք Ֆրանգյուլի կերպարները: Ինչպես «Թորոս Լևոնի» վեպում, այնպես էլ «Դավիթ Բեկ»-ում հայրենիքին դավաճանելու, ժողովրդից խորթանալու արգահատելի վարքագիծը միահյուսվում է նրանց անմարդկային եռության հետ: Այստեղ էլ Դավիթ Ուրացողն է փառասերի տիպար: Նա էլ, ինչպես Մլեհը, անձնական շահերը բարձր է դասում հայրենիքի ու ժողովրդի շահերից և պատրաստ է ոտնատակ տալ ամեն մի սրբություն իր նպատակների իրագործման համար (Սարիկյան 251): Նա ուրանում է իր կրոնը, իր աղջկան նետում օտար բռնակալի գիրկը և պատրաստ է անել քծնանքի ու հաճոյամոլության ամեն ժեստ, միայն թե արժանանա բռնավորի հովանավորությանը և նրա միջոցով կարողանա իրագործել իր փառասիրական տենչերը: «Ես,- ասում է Դավիթ Ուրացողը,- եթե կցանկանայի հայ ժողովրդի հետ գործ ունենալ, ոչ այլ կերպ չէի ընդունի, բայց միայն նրա գլուխը լինել և ոչ ոքի ստորադրյալը» (Րաֆֆի, *Դավիթ Բեկ* 449): Ինչպես Մլեհը «Թորոս Լևոնի» վեպում, ցանկանալով պահպանել իր տոհմական իշխանությունը, դիմում էր Հալեպի Նուրետտին սուլթանի հովանավորությանը, այնպես էլ Մելիք Ֆրանգյուլը «Դավիթ Բեկ»-ում նույն նպատակով դիմում է պարսից Ֆաթալի խանի հովանավորությանը: «Ինչ պիտի անես, երբ օտարի, երբ թշնամու ծառայության մեջ ես գտնվում... Ես

ուրացա իմ կրոնը, ընդունեցի մահմեդականությունը, որ դրանով գրավեմ իմ թշնամու մտերմությունը, որ դրանով ավելի խոր մտնեմ նրա սրտի մեջ, որ կարողանամ նրան իմ ձեռքում պահել: Այդ բոլորը արեցի ես, միայն նպատակների համար» (Րաֆֆի, *Դավիթ բեկ* 682-683):

Թե՛ Ծերենցը և թե՛ Րաֆֆին ունեն իրենց բարոյախոսական կոնցեպցիան և իրենց երկերում ամենուրեք շեշտել են այն, որ հայրենիքի դավաճանը պետք է պատժվի, չարությունը արժանի է կործանման: Ուստի և՛ Սլեիը և՛ Մելիք Ֆրանգյուլը կրում են իրենց արժանի պատիժը և սպանվում:

Դավաճանների կերպավորումը «Երկունք Թ. Դարու» վեպում

Ծերենցը, ինչպես «Թորոս Լևոնի» վեպում Թորոսին, այնպես էլ «Երկունք»-ում Յովնասին պատկերել է որպես ռազմական խոշոր գործչի և հմուտ զորավարի, որը Թորոսի նման ամբողջ հոգով առում էր դավաճան նախարարներին՝ նրանց անվանելով «բազմագլխյան վիշապ». բարձրաստիճան հոգևորականության արհամարհում էր՝ նախարարների կենտրոնախույս ձգտումները չվերացնելու համար, իսկ հասարակ ժողովրդին սիրում էր հոգու պարզությամբ ու անմիջականությամբ: Պատմական դժնդակ պայմաններում Յովնասի առաջ ծառայել էին մեծ դժվարություններ, որոնցից ծանրագույնը ավատական ներքին երկպառակության վերացումն էր, որը ջլատել էր երկրի ուժերը և նպաստել օտար բռնակալների տիրապետության հաստատմանը: Անշուշտ, բոլոր ուժերի համախմբմամբ թշնամու դեմ պայքարի դուրս գալու պահին էական դեր պիտի կատարեր և, ինչպես եկեղծը վրում է պատմագիրների բերած փաստերից, կատարել է հայ եկեղեցին այնքանով, որքանով իր շահերը զուգադիպել են ժողովրդի ընդհանուր շահերին ու ձգտումներին: Բայց արդյոք «Երկունք»-ում հոգևորականները կանգնած են իրենց կոչման բարձրության վրա:

Հոգևորականության մասին խոսելիս Ծերենցը միշտ էլ ժողովրդի և հոգևորականության, պետության ու եկեղեցու շահերը շփման մեջ է դրել և ընդգծել դրանց իրարամերժ դրությունը: Ըստ նրա գլխավոր կերպար Յովնասի՝ հայ եկեղեցու հոգևոր ծառաները կարող էին զորավիգ լինել իրեն՝ նախարարների կենտրոնախույս ուժերը զսպելու և արտաքին թշնամու դեմ ընդհանուր պայքարի դուրս գալու համար, ուստի աշխատում է գործոն դիրքի մեջ դնել հոգևորականությանն ու ներգրավել նրանց ազատագրական շարժման մեջ: Այդ նպատակով ժողովրդի համար տազանապալի այդ օրերին Յովնասը, կռահելով գալիք վերահաս վտանգը, որոշում է ներկայանալ Դվինում գումարվող վեհաժողովին, որին ներկա էր նաև Ամենայն հայոց կաթողիկոս Յովհաննես Դրասխանակերտցին: Յովնասը «Սասնո ժողովրդի» անունով թախանձագին խնդրում է կաթողիկոսից՝ «օրհնության կոնդակ մը հանել բոլոր Հայաստանի ժողովրդոց, գեն ի ձեռքին հարձակելու ընդդեմ անօրինաց, որ կը պատրաստվին մտնել աշխարհքս բնաջինջ ընելու համար քրիստոնեության և հայության անունը, կը հրավիրե յուր սրբությունը գալ բնակելու Ս. Կարապետի վանքը մինչև պատերազմի վերջը» (Ծերենց 275):

Յովնասի խիզախ ու համարձակ առաջարկությունը խիստ զայրույթ է պատճառում կաթողիկոսին և հայրենադավ նախարարներին. նրանք վախենում էին, որ ժողովրդը մի օր ապստամբության դրոշ կբարձրացնի նաև իրենց դեմ, այդ պատճառով մերժողական պատասխան են տալիս: Յովնասը «անխռով և անսասան՝ բայց տխուր վասնզի չի կրցավ շարժել եկեղեցական խումբը՝ ուսկից ինք հենակետ մը չիներ կը հուսար» (Ծերենց 277), հեռանում է վեհաժողովից՝ հայրենի երկիրը պաշտպանելու համաժողովրդական վճռականությամբ:

Եթե եկեղեցին իր բարձրության վրա կանգնած լիներ և համագործակցեր հայ աշխարհիկ իշխանության հետ, և եթե չլիներ նախարարական տների կենտրոնական իշխանությանը հակադրվելու, նույնիսկ նրան դավաճանելու փորձերը, ապա այդ

դեպքում տեղի չէին ունենա այնքան մեծ արյունահեղություններ, և ժողովուրդը չէր կորցնի իր քաղաքական անկախությունը: «Եթե կաթողիկոսը միայն ուզեր շարժիլ, եթե իմ խորհրդույս ուզեր հետևիլ, գար Ս. Կարապետ, հաներ ոտք եկեղեցական բանակը, ժողովրդոց բանակը հարյուր հազարներով կը կանգներ անմիջապես,- ասում է Յովնանը,- և մենք հայքս ան ատեն ոչ վատ կը լինեինք, ոչ անմիաբան, ոչ նախանձոտ, այլ քարով միայն զինյալ՝ շուներու պես կը հալածեինք թշնամին, որուն անարգ ոտից տակ կը հեծեն գերությանը մեր զավակները, մեր կանայքը, մեր իշխանքը, մեր եկեղեցին, մեր հավատքը...» (Ծերենց 279):

Մեծ խելքի և հզոր կամքի տեր զինվորականը խորապես ըմբռնում էր, որ ո՛չ դավաճան իշխանները և ո՛չ էլ կաթողիկոսը ազգին օգտակար լինել չէին կարող, հետևաբար պետք էր դիմադարձ լինել նրանցից և ապավինել ժողովրդին: Այդ ժողովը Յովնանի համար մեծ դաս եղավ. նա այնտեղ տեսավ մարդկային հարաբերությունների ամբողջ քառուրդ, բարձր խավերի քար անտարբերությունը ժողովրդի ճակատագրի հանդեպ, նրանց երեսպաշտությունն ու բարոյական անկումը: «Դու Ղևոնդ մը միայն գտիր,- ասում էր Գուրգեն իշխանը Յովնանին,- ես քեզի տասը Վարդան կը գտնեմ» (Ծերենց 270), «Ղևո՛նդ, Ղևո՛նդ, ո՛ւր ես,- բացականչում է Յովնանը,- Հայաստան քեզ պես մեծ մարդ, մեծ քահանա, մեծ Զրիստոսի ծառա մեկ հատ մը միայն բերավ, ափսո՛ս, և հոն յուր ծննդական կարողությունը դադրեցավ» (Ծերենց 276-277):

Ծերենցը ճիշտ չէր, երբ համաժողովրդական ազատագրական շարժման մեջ վճռական ուժը համարում էր հոգևորականությանը, իսկ Վարդան Մամիկոնյանի նման հայրենիքի և ժողովրդի ազատության վեհ գործին նվիրված անձնվեր զորավարին մղում հետին պլան: Սակայն դժվար չէ բացատրել, ինչպես Պետրոս Ադամյանը կասեր՝ «պատկառելի վիպասանի» (Ադամյան 51) այդ մոտեցումը: Նրա համոզմամբ, երբ ազգային ինքնուրույն պետականության ստեղծման ենթարկված գեները, իբրև զինակից, ստանում է նաև խաչը, դառնում է հզորություն, անքակտելիություն, ուստի և կռվան՝ օտար ներխուժող ուժերի դեմ կռվելու համար:

Վիպասանը Յովնաննես կաթողիկոսին ներկայացրել է որպես վերին աստիճանի թուլակամ մի մարդ, որը, հայրենիքին նվիրված լինելով հանդերձ, չի կարողացել նրա համար որևէ օգտակար գործ կատարել: Երբ երկիրը տազնապի մեջ էր, նա շարունակ փախչում էր աթոռանիստ քաղաքից և ոչ մի վճռական քայլի չէր դիմում ժողովրդին օրհասական վտանգից փրկելու համար, այլ մտածում էր միայն իր անձի մասին: «Դվին քաղաքը այն ժամանակ Հայաստանի մայրաքաղաք՝ գրեթե 200.000 և ավելի բնակիչ ուներ, երևելի յուր ոստիկանաց պալատով, կաթողիկոսարանով և մայր եկեղեցիով,- գրում է Ծերենցը,- թեպետ կաթողիկոսը հոն բնակելու չէր համարձակեր արաբացի իշխանին երկյուղեն»: Ըստ նրա՝ «Ամեն բան և ջանք ուշ էր, միմիայն ճամփա խոհեմությամբ թշնամվույն հետ վարվիլն էր և նորա չարությունն քաղցրացնել» (Ծերենց 369):

Հետաքրքրականն այն է, որ «Գևորգ Մարզպետունի» վեպում նույնպես Յովնանես կաթողիկոսը պատկերված է բացասական գծերով: Նրա թուլամորթությունը, երկչոտությունը հետևյալ կերպ է բնութագրել Մուրացանը. «Նրա բարեկազմ, հաղթանդամ և արտաքուստ զորավոր մարմնի մեջ ապրում էր մի տկար սիրտ և երկչոտ հոգի» (Մուրացան 182):

Յովնանես կաթողիկոսը ազգի օգտին երբեմն գործում էր բարիքներ՝ «միայն փառք վաստակելու» համար, բայց «արգելք չէր դնում հասնող չարիքներին» (Մուրացան 183),- գրում է Մուրացանը: Նույն միտքը արտահայտում է նաև Ծերենցը «Երկունք»-ում՝ ասելով, որ նախորդ կաթողիկոսի մահից հետո նորն է ընտրվում աշխարհական Չաքարիան, «որուն առաքինությունը և անձնուրացությունը հայտնի էր ամենուն. վասնզի Հայաստան ձանձրացեր էր այդ անտարբեր, թուլամորթ հայրապետներեն, որ իրենց հանգստությունը միայն կը ճանաչեին և կը փնտրեին» (Ծերենց 369): «Երկունս էլ,- գրում է Ա. Տերտերյանը,- թե՛ Ծերենցը և թե՛ Մուրացանը

եկեղեցական իշխանությունն իջեցնում են «երկնային» բարձունքից, սակայն Մուրացանի զենքը շատ ավելի թունավոր էր, քան Ճերենցինը, որովհետև նա սատիրա է բանեցրել Յովհաննես կաթողիկոսի դեմ» (Տերտերյան 102):

Երկու վիպասաններն էլ փորձել են ընդհանրապես առաջադեմ հոգևորականության դերը չժխտել, ավելին՝ նրանք ցանկացել են «Մի հոտ և մի հովիվ» գաղափարը դարձնել համաժողովրդական շարժման գլխավոր ուժը ամբողջ ազգի վրա, որը պիտի ամրապնդեր պետական մտածողությունն ու ազգային ինքնագիտակցությունը: Սակայն նրանց հույսերը չեն արդարանում:

Ի տարբերություն Ճերենցի և Մուրացանի՝ Րաֆֆին «Դավիթ Բեկ» վեպում բարձրացնում է հայ հոգևորականության անունը և Յովհաննես կաթողիկոսի թուլական կերպարին հակադրում հայրենասեր Ներսես Արքեպիսկոպոսի կերպարը: Որպես անկախության պահպանման գլխավոր նախապայման՝ Ներսես Արքեպիսկոպոսն առաջադրում է ազգային միասնության գաղափարը, ինչը անում էին Թորոսը «Թորոս Լևոնի» վեպում և Յովհաննեսը՝ «Երկունք»-ում:

«Ո՛ւր որ հայ կա, պետք է միաբանին,- ասում է նա Գուրգեն իշխանին,- և առանց նախարարաց իրենց գլխուն ճարը տեսնեն, ան ստեն թերևս հայ ազգը իր փրկություն գտնե» (Ճերենց 218): Մուրացանի հերոսը ևս առաջ է քաշում ազգի միասնական ուժերի համախմբման գաղափարը՝ որպես երկրի փրկության միակ երաշխիք. «Երկրի փրկությունը,- ասում է Գևորգ Մարգպետունին,- կախված է այժմ իշխանների միությունից և այդ միությունը պետք է ստեղծել՝ զոհաբերության ի՛նչ գնով ուզում է լինի» (Մուրացան 217):

Միաբանության իդեալը Ճերենցի վեպերում առանձնակի նշանակությամբ էր շեշտվում, քանի որ հեղինակն արդեն հայտնաբերել էր այն չարիքը՝ երկպառակությունն ու անմիաբանությունը, որը պատճառ էր դարձել հայկական պետականության անկման: Րաֆֆին և Մուրացանը ևս իրենց վեպերում հայ ժողովրդի դժբախտության հիմնական պատճառը համարել են երկրի ներքին երկպառակությունը, ավատական մասնատվածությունն ու նախարարների անմիաբանությունը: Երեք հեղինակներն էլ խստորեն ձաղկել են դավաճանությունն ու անմիաբանությունը և դրանց հակադրել հայրենասիրության ամբողջ վեհությունը՝ առաջադրելով ազգային միասնության գաղափարը՝ իբրև հայրենիքի անկախության ու ժողովրդի ինքնության պահպանման կարևորագույն նախապայման: Եթե հայրենասիրությունը, ըստ վիպասանների, գերագույն առաքինություն է և արժանի է փառաբանման ու դրվատման, ապա անմիաբանությունը չարիք է ժողովրդի համար, իսկ դավաճանությունը հանցանքներից ծանրագույնն է: Ով դավաճանում է հայրենիքին և պաշտպանում է թշնամուն, նա ամենամեծ ոճրագործն է և արժանի է ամենաանողոք պատժի:

Ինչպես «Թորոս Լևոնի»-ում, այնպես էլ «Երկունք»-ում Ճերենցը դարձյալ անողոք քննադատության է ենթարկում այն նախարարական տներին, որոնք, ելնելով իրենց շահերից, դաշնակցում են թշնամու հետ և իրենց վարքագծով խանգարում երկրի առաջադեմ ուժերի համախմբմանը: Նրանք ոչ մի մասնակցություն չեն ցուցաբերում ազատագրական շարժմանը. յուրաքանչյուրը մտածում ու գործում է յուրովի. ոմանք, փառասիրական տենչից դրդված, համագործակցում էին թշնամու հետ, մյուսները՝ փառաբանում և արդարացնում արաբների նվաճողական քաղաքականությունը, երրորդները՝ չեզոք դիրք գրավում: Բնական է, որ նախարարական տների այսպիսի մասնատվածությունը, նրանց հակամարտ շահերն ու կենտրոնախույս ձգտումները պարարտ հող էին ստեղծելու թշնամու ծրագրերի իրականացման համար: «Օտար թագավորներից «բազմականգուն տիտղոսներ» ստանալով,- գրում է Ա. Տերտերյանը,- դավաճանները՝ բոլոր այդ Մերուժանները, Վասակները, Գոհիոնները, պատճառ են դարձել ժողովրդի արյան թափվելուն կամ նրա գերությանը» (Տերտերյան 102):

Վեպում Հովնանի և Խոսրով իշխանի երկխոսության միջոցով հեղինակը ընթերցողի համար որոշակի է դարձնում դավաճան իշխանների հետապնդած նպատակների և նրանց արարքների ազգադավ էությունը: Մերկացնում էր նաև նախարարներին, որոնք թշնամու բարբարոսական արշավանքների ժամանակ փախչում էին իրենց ամրոցները և վտանգի պահին ոչ մի օժանդակություն ցույց չէին տալիս ժողովրդին: «Վերեն կնային թե անօրենը ի՞նչ կընե,- ասում է Կարապետը,- ի՞նչպես կսպաննե, ի՞նչպես գերի կտանի, ի՞նչպես կայրե, ի՞նչպես կհափշտակե: Եվ երբ նա կերթա, կիջնեն իրենց ծակերեն, ժողովուրդը կկսկծան և կհորդորեն, որ նորեն ցանեն, նորեն հնձեն, նորեն շինեն, ահա մեր վիճակը» (Ծերենց 249):

Արաբ բռնակալների ասպատակությունների ժամանակ իշխանական դասի այդօրինակ վերաբերմունքի մասին բացասաբար է արտահայտվել նաև Մուրացանի իր «Գևորգ Մարզպետունի» պատմավեպում: Նա նույնպես խստորեն քննադատում է դավաճան նախարարների հակամարդկային էությունը, նրանց բարոյական այլասերվածությունը, փառասիրությունը, ժողովրդի բախտի ու ճակատագրի հանդեպ նրանց ցուցաբերած անտարբեր վերաբերմունքը: «Մենք ոչինչ չենք անում,- ասում է խորապես գայրացած Մարզպետունին կաթողիկոսին,- կամ անում ենք այն, ինչ որ ամոթ և նախատիք է բերում հայ անվանը: Մենք քաշվել, նստել ենք մեր բերդերում, շրջապատել ենք մեզ պահակ զևդերով, ապահովել ենք թշնամու հարձակումից, իսկ ժողովուրդն ու եկեղեցիները թողել անտերունչ, անպաշտպան, կամ ավելի ճիշտն ասած, մատնել նրանց թշնամու սրին...» (Մուրացան 214):

Րաֆֆին ևս իր «Խենթը» վեպում դատապարտել է կղերականության ու ավատական վերնախավի անտարբեր վերաբերմունքը սեփական ժողովրդի ու հայրենիքի հանդեպ. «Նայեց՛ք, նայեց՛ք...,- ասում է Կարդանը,- տունը աչքի առջեւ այրում են, զաւակները կրակի մեջ խորովում են, կինը, առջիկը քաշում տանում են... Տղամարդը տեսնում է այդ բոլորը եւ ինքը ամենայն խոնարհութեամբ պարանոցը դեմ է անում թշնամու սրին... So, անիծեալ, դու էլ մարդ ես, դու էլ սպանիր, յետոյ մեռիր...» (Րաֆֆի, *Խենթը, Արկածներ վերջին ռուս-թուրքական պատերազմից* 10):

«Երկունք»-ի դավաճան իշխաններ Մուշեղ Վահևունին, Վահրամ Տրունին և Վահրամ Գևունին թշնամու բանակի մեջ բարձր դիրք էին գրավում և հանդես էին գալիս իբրև Բուղայի հավատարիմ ծառաներ ու գործակալներ: «Սոքա երեքը,- գրում է Ծերենցը,- միաբան գրյալ և կնքյալ նամակով առ Բուղա մատնեցին իրենց իշխանը Աշոտ Արծրունի ի կապանս և ի գերություն, և Վասպուրական երկիրն ի հուր և ի սուր» (Ծերենց 324): Բուղային ուղղված դավաճան իշխանների նամակի բովանդակությունը տալիս է Թովմա Արծրունին, որից էլ օգտվել է Ծերենցը. «Եվ արդ մենք՝ Վասպուրականի ազատների ու իշխանների նահապետներս, Վահևունյաց տոհմից Մուշեղը, Տրունյաց տոհմից Վահրամը, մյուս Վահրամը, որը և իշխանի թիկնապահն է, և բազում ուրիշ ազատներ ու պետության զորականներ, որոնց ձեռքն է մեր աշխարհի հոգաբարձությունը, գրեցինք քեզ, Բուղա, արաբացոց զորապետների գլխավոր և բարձակից մեծն թագավորի: Միայն թե ազատ արձակի մեզ և մեր ազգատոհմին մեր տները և թույլ տուր յուրաքանչյուրիս խաղաղ ապրելու այնտեղ: Մենք Աշոտին կտանք քո ձեռքը, առանց զենքի, մարտի ու ճակատ կազմելու, և չես չարչարվի նրա պատճառով» (Արծրունի և Անանուն 150):

Վեպի՝ «Աշոտ Արծրունի և դավաճանք», «Վրեժ», «Դարան» գլուխներն ամբողջությամբ խարսխված են այս փաստի վրա:

Փառասեր, գոռոզ ու իշխանատենչ նախարարները, դառնալով Բուղայի հայաջինջ քաղաքականության պաշտպանն ու հովանավորը, մինչև վերջ էլ մնում են հավատարիմ իրենց գլխավորած հակահայրենասիրական հոսանքի հակաժողովրդական բնույթին: Սակայն Բուղայի դեմ տարած հաղթանակից հետո Հովնանի առաջ ծառացել էր մի դժվարին հարց՝ շուտափույթ հայտնաբերել դավաճաններին, բանտարկել և դատաստան տեսնել նրանց հետ: Եթե մյուս երկու մատնիչ իշխանները տակավին հայտնաբերված չէին, ապա Մուշեղ Վահևունին՝ «այդ

չարագործը, այդ արյունարբու գազանը, որ բոլոր Վասպուրական արյան և սուզի համակեց» (Ծերենց 314), ինչպես ճիշտ բնութագրել է նրան հեղինակը, յուրացրել էր քծնանքի և կեղծիքի բոլոր նրբությունները, նպատակին հասնելու միջոցների անխտրականությունը, դավելու հնարքները: Դավաճանը հասկանում էր իր վիճակի անելանելիությունը. համոզված էր, որ մինչև մյուս մատնիչ իշխանների ձերբակալումը մնացել են հաշված ժամեր: Ի՞նչ անել, ինչպե՞ս դուրս գալ այդ դրությունից: Նա գիտեր, որ արդարանալու որևէ միջոց չունի, անգոր է, այլևս չի կարող կեղծել և ժողովրդից թաքցնել իր կատարած արարքները:

Շուտով հայրենիքի դավաճան այդ երեք իշխանները, որոնք «զինվորական օրինաց մատնիչ եղան վատությամբ, տիրադավ եղան իրենց տերը մատնեցին, իրենց բարերարներու երախտյաց ապերախտությամբ պատասխանեցին» (Ծերենց 321), կանգնում են ժողովրդական դատարանի առջև, որպեսզի պատասխան տան իրենց ազգադավ գործունեության համար: Վերջիններս խորամանկությամբ ձգտում էին քողարկել բոլոր այն չարագործությունները, որ կատարել էին իրենց ձեռքերով, և ամբաստանում էին Յովնանին՝ «իբրև խարդախի և դավաճանի, որ իրենց կենաց դեմ թշնամությամբ գրգռված՝ ո՛ր գիտե ուստի, զիրենք կապանաց և բանտի մատներ էր ամենայն դիվական նենգությամբ» (Ծերենց 321): Բայց Յովնանի բնածին խելքն ու զգուշությունը նրանց փաստի առաջ են կանգնեցնում և բացահայտում նրանց հոգու ամբողջ գարշելիությունը: Մի ակնթարթ նա վերհիշում է բազմաթիվ գյուղերի ու քաղաքների ավերումն ու կողոպուտը, անմեղ ժողովրդի գերեվարումը, բազում զինակից ընկերների կորուստը և շատ ու շատ այլ սարսափելի տեսարաններ, որոնք դավաճանների մատնության հետևանքներն էին: «Կրնայի զիրենք կախել առաջին փայտեն... բայց չուզեցի... որովհետև գրված է. Մի՛ սպանաներ, այլ դատե և դատապարտե» (Ծերենց 322):

Եվ ահա խուլեցու մեջ բորբոքվում է ցամառն հուրը: Նա շատ կտրուկ, վճռական հրամայում է հրապարակայնորեն դատել և տալ նրանց արժանի պատիժը: Բոլոր ներկաները, աջ ձեռքները Ավետարանի վրա դրած, ձախը՝ սրտներին, խոստովանում էին, թե «հանցավոր և մատնիչ էին՝ հավասար ուրացելոցն Մերուժանա Արծրունվո և Վասակա Սյունվո և Յուդա Իսկարիոտացվո» (Ծերենց 323), ապա միահամուռ ընդունելով Յովնանի որոշումը՝ վճռում են. «Մենք զիրենք արժանի դատեցինք մահու և այս վճռին ու նրա գործադրությունը հանձնեցինք Յովնանու խուլեցվո, - ասում են լեռների պարզամիտ գյուղացիները, - որ ո՛ր տեղ և ո՛ր կողմ արժան և հարմար դատի՛ այս մեր պատժո վճիռն ի գործ դնե հօրինակ և ի զգուշություն չարագործաց և միամտաց» (Ծերենց 324):

Պատմաբան Լեոն, իր «Ռուսահայոց գրականությունը» նշանավոր աշխատության մեջ քննելով Ծերենցի վեպերը, կարծում է, որ գրողը բոլորովին անտեղի է ներկայացրել այդ դատը. «Մենք տեսնում ենք Յայաստանի լեռներում եվրոպական մի դատարան իր բոլոր ձևականություններով: Եվ այս անպատեհության պատճառը հասկանալի է. Ծերենց, ինչպես ասացինք, մի անկախ ազգի առաջնակարգ գործը որոշ օրենսդրությունն է համարում: Եվ ահա իր այդ գաղափարը նա գործադրել է տալիս իր գլխավոր հերոսի միջոցով, որ առհասարակ նրա բոլոր աշխարհայեցողությունների համագումարն է ներկայացնում» (ԼԵՕ 270): Սակայն, ինչպես իրավացիորեն նկատել է Ա. Տերտրյանը, «թե՛ Յովնանը և թե՛ հեղինակը խնդրին նայել են դաստիարակչական տեսակետից: Դավաճաններին «ոչ միայն պետք է հիշել, - ասում է Ծերենցը, - այլ նաև կրակով գրել, ժայռերու վրա փորագրել, մանր և փոքրիկ տղայոց ուսուցանել, որ լոցա անունը լզովեն և լոցա օրինակին քստմնել սովրեն և մեծ հասակավոր մարդիկ առաջին առթիվ զանոնք պատուհասեն» (Տերտրյան 108):

Ինչպես տեսնում ենք, դավաճան նախարարների վարքագիծը թե՛ Ծերենցի, թե՛ Մուրացանի և թե՛ Րաֆֆու ստեղծագործություններում խիստ քննադատության է ենթարկված: Նրանք երեքն էլ հայ գրականության և հասարակական մտքի

պատմության մեջ մեծ հետաքրքրություն հանդես բերեցին դեպի պատմական անցյալը և ցույց տվեցին հակադիր դասերի ու դասակարգերի միջև եղած խոր հակասությունը, պատռեցին քամահրանքի քողը, որով պարուրված էին ազնվականների անմարդկային արարքները տվյալ դարաշրջանում:

Ազնվական դասի քննադատության, հասարակական այդ կարևոր խնդրի հասկացողությունը ժողովրդի և իշխանական դասի միջև գոյություն ունեցող անհավասարության վերացումն է և հասարակ մարդկանց հասարակական ու քաղաքական իրավունքների ճանաչումը, այսինքն՝ հասարակության անդամների իրավահավասարության հաստատումը: Այստեղից էլ բխում են երկու մեծ վիպասանների ժողովրդասիրությունն ու մարդասիրությունը: Այս և համանման շատ գծերով էլ մոտ են իրար գեղարվեստական մտքի այդ երկու կարկառուն ներկայացուցիչները:

Դավաճանների կերպավորումը «Թեոդորոս Ռշտունի» վեպում

«Թեոդորոս Ռշտունի» վեպում Ծերենցը դիմել է հայոց պատմության մի ծանր և անհուսալի ժամանակաշրջանի, երբ պարսկական ու բյուզանդական իշխանությունների տակ հեծող Հայաստանը քայքայված ու կազմալուծված վիճակով ենթարկվում էր արաբական արշավանքներին: Այստեղ ևս Ծերենցը մեծ դեր է հատկացրել հայ վերնախավի՝ նախարարների, բարձրաստիճան հոգևորականների և ժողովրդի միջև եղած հարաբերությունների բնութագրմանը: Ցույց տալով ազատագրական շարժման ընթացքում ազնվականների մի որոշ մասի կատարած դրական դերը՝ վիպասանը չի քողարկում նախարարների պառակտողական, քայքայիչ գործողությունները: Ծերենցը սպառնիչ համոզությամբ նկարագրում է ազգադավ նախարարների վարած քաղաքականության բացասական եուությունը: Հայրենադավ իշխանները, ըստ Ծերենցի, հանցագործներ են, որոնք, գաղտնի կապերի մեջ մտնելով արաբական ու բյուզանդական վերնախավի ներկայացուցիչների հետ, բացահայտորեն դավաճանում են ժողովրդին, ոտնահարում նրա կենսական շահերը: Ազգային արժանապատվությունից զուրկ այդ իշխաններն իրենց գործունեությամբ հանդես են գալիս ոչ միայն որպես ժողովրդի թշնամիներ, այլև նրանք, շատ հաճախ նախանձությունից դրդված, միմյանց դեմ են դուրս գալիս. «Նախարարք և իշխանք հարստահարող, կասկածոտ, տգետ, նախանձոտ միմյանց դեմ» (Ծերենց 537):

Ազգադավ նախարարների նկատմամբ հեղինակի ունեցած այսօրինակ վերաբերմունքն արտահայտվում է վեպի բազմաթիվ էջերում. այդ երևույթը նրա բոլոր երկերում բացահայտված է վարպետորեն, ուժեղ և անհերքելի մերկացումներով: Ծերենցը ցույց է տալիս, որ հայրենադավ իշխանների ամեն մի արարք, համագործակցություն ստար նվաճողների հետ մի նոր դժբախտություն էին բերում ժողովրդին, թե ինչպես այդ բոլորին ավելանում էին նաև ներքին տիրապետող դասերի կամայականություններն ու բռնությունները բուն ժողովրդի մեջ, որը ստեղծում էր ընդհանուր ատելություն դեպի այդ ներքին հարստահարիչները, դեպի այն ամենը, ինչը երաշխավորվում էր իշխող վերնախավի անսանձ կամայականության բռնի շահագործմամբ: «Ինչպես բնական է ազնվատոհմությանց,- գրում է վիպասանը,- ամեն տեղ արհամարհ աչօք նայիլ հասարակ ժողովրդյան վրա և հարստահարել, նույնը սովորաբար կընեին հայոց նախարարք և ազատք: Վասնզի այդ երրորդ մասը՝ ժողովուրդը, որուն մեկ իրավունքը չի իշխիր մեկ տեղ մը, չի կար հաստատություն մը, որուն վրա ինք հենվեր, չի կար կազմակերպյալ օրենք մը, որ զինք պաշտպաներ» (Ծերենց 481):

Ծերենցը, դատապարտելով ներքին երկպառակությունները, ինչպես «Երկունք»-ում, այնպես էլ այս վեպում առաջ է քաշել ազգային միասնության գաղափարը՝ իբրև հայրենիքի անկախության գլխավոր նախապայման: «Այդ նախարարական իշխանությունը, որ մեծ և պզտի բռնավորությանց բաժանելով

երկիրը կենտրոնական իշխանություն կտկարացներ, և այդ բռնավորները գործիք կընէր օտարին բանսարկությանը և միջամտությանը»,- գրում է Ծերենցը (Ծերենց 482): Յեղիակը կարծում է, որ նախարարների անմիաբանության հետևանքով է, որ Հայաստանը կռվախնձոր էր դարձել արաբական ու բյուզանդական պետությունների ձեռքին. եթե նախարարները միաբանեին, ստեղծեին մի ամուր միասնական իշխանություն, ապա թշնամին երբեք չէր կարող ոտնակոխ անել հայոց աշխարհը և բնաջնջեր անմեղ ժողովրդին: Այս գաղափարն ընկած է Ծերենցի բոլոր վեպերի հիմքում. այն իր լայն լուսաբանությունն է ստացել նաև «Թեոդորոս Ռշտունի» վեպում:

Գրողը խստորեն քննադատում է ավատատեր իշխանների տարանջատվածությունը, նրանց գաղտնի համագործակցությունը արաբական իշխանության ներկայացուցիչների հետ, ժողովրդի ճակատագրի հանդեպ նրանց ունեցած անտարբեր վերաբերմունքը: Նա ցույց է տալիս, թե ինչպես նախարարներից շատերը թշնամու հետ միասին ճնշում ու հարստահարում էին ժողովրդին՝ օտար մեծամեծների աչքում իրենց դիրքն ու հեղինակությունը բարձրացնելու համար: Յեղիակի բնութագրմամբ՝ ազգադավ նախարարները ժամանակի ամենահետադիմական ուժերն էին, որոնք, հակադրվելով կենտրոնաձիգ առաջադեմ ուժերին, ոչ միայն խանգարում էին երկրի կենտրոնական ուժեղ պետություն ստեղծելուն, այլև նպաստում ներքին ուժերի ջլատմանը, հնարավորում թշնամուն հեշտությամբ կենսագործելու իրենց նվաճողական ծրագրերը: Ծերենցը, քննադատական վերաբերմունք հանդես բերելով դավաճան իշխանների նկատմամբ, ընդհանուր գծերով մերկացնում է նրանց ոչ միայն կենտրոնախույս ձգտումները, այլև դասակարգային-շահագործողական էությունը: Անգթորեն ճնշելով ժողովրդական զանգվածներին՝ նրանք ոտնահարում էին ժողովրդի իրավունքները, և վերջինս, «Ոսկվո և արծաթի հարկապահանջների տակ կքած», կրկնակի ենթարկվում էր ավատական բռնության օրենքի նվաստացուցիչ ազդեցությանը: «Կային ժամանակներ,- գրում է Ծերենցը,- որ նախարարական ձեռքը այն աստիճան կծանրանար ժողովրդյան վրա ոսկվո և արծաթի հարկապահանջներ դնելով, որ հեղինակ մը կնմանեցնե այդ խեղճ շինականը, այսինքն ժողովուրդը «մարդու», որ կընկնի ի ծով հնարք չի գտներ ելլելու, «հիվանդի», որ ցավեն տազնապայալ խոսելու նաև կարողություն չունի» (Ծերենց 481):

Ծերենցի կարծիքով՝ հիվանդ ժողովրդի վերջերը բուժելու համար անհրաժեշտ էր հեռանկարային լայն գործունեություն ծավալել, որի հիմնական նպատակը պետք է լիներ կրթել և դաստիարակել հայրենակիցներին՝ բարձրացնելով նրանց ազգային ինքնագիտակցությունը:

Կենտրոնախույս ուժերի պառակտիչ քաղաքականությունը ցույց տալով՝ վիպասանը զուգահեռ է անցկացրել հայերի ու հույների պատմական ճակատագրերի միջև և հանգել այն եզրակացության, որ Հայաստանի՝ պետականորեն հզոր չլինելու հիմնական պատճառը նախարարների վարած կենտրոնախույս քաղաքականությունն է, որը օտարերկրյա ծանր լծի հետ միասին խանգարում է ժողովրդի միավորմանը, մինչդեռ հույների մոտ «ուսմունքը բնական մարդը բարձրացրել է» ազգային ընդհանուր շահերը ճանաչելու և համախմբվելու գիտակցությանը: «...Հայերը նույնչափ անմիաբան եղած են, ինչչափ ամեն ազինք,- գրում է վիպասանը,- որ զորավոր կառավարություն չեն ունեցել երբեք: Իրենք ոչ երբեք ունեցել են Հունաց պես 25 տարի քշող քաղաքական պատերազմը Պելոպոնեսյան պատերազմի պես թեպետ նախարարությանը անմիաբանությունը հար և նման էր այդ Հունաստանի փոքր, փոքր հասարակապետությանը, միայն այն տարբերությամբ, որ հոն ժողովուրդն ազատ և ամեն բան էր, և ուսմունքը բնական մարդը բարձրացուցր էր, իսկ Հայաստան՝ ժողովուրդը ոչինչ էր, և իր բռնավորներն ամեն ինչ» (Ծերենց 483):

Վիպասանն ընդգծում է, որ միայն կրթության ու դաստիարակության խնդիրը կարող է ազգային ինքնաճանաչողության արթնացման և ազատագրական բոլոր ուժերի միավորման ու համախմբման գլխավոր ազդակ դառնալ: Նա ամեն կերպ

ձգտում էր կրթության ու դաստիարակության միջոցով ժողովրդին դուրս բերել թշվառ վիճակից: Ներշնչվելով ֆրանսիական լուսավորիչներից ու գրողներից՝ Ծերենցը նախ իր հրապարակախոսական հոդվածներում, այնուհետև վեպերում արծարծում է այն հարցը, որ լուսավորությունը առաջին և ամենագլխավոր նախապայմանն է ազգային-քաղաքական նպատակների իրականացման համար: «Ժողովրդական միաբանական ոգի և ուսումնարան. այս երկու բան կարող են հայ ազգին կենդանության շունչ բերել», - գրում է նա (Ծերենց 638):

Ծերենցին զբաղեցնող հիմնական հարցերից մեկն էլ բարձրաստիճան հոգևորականության խնդիրն էր:

Ներսես կաթողիկոսը վեպում պատկերված է իբրև հմուտ քաղաքագետ, հեռատես, փորձառու, խելացի, աշխարհ տեսած, բազմակողմանի զարգացած, եկեղեցական օրենքների քաջ գիտակ մի անձնավորություն: Նա հասկանում էր, որ երկիրը օտար ասպատակողներից պաշտպանելու համար առաջին հերթին պետք էր ամրապնդել հայրենիքի սահմանները, վերականգնել բոլոր այն քաղաքները, որոնք քարուքանդ էին եղել բարբարոսների ձեռքերով, բոլոր եկեղեցիներն ու վանքերը պետք է վերանորոգվեին. ահա այս նպատակով նա ձեռնարկում է քաղաքաշինարարական մեծ աշխատանքներ: «...Այրած եկեղեցիները և կաթողիկոսարանը ու հյուրանոցը նորոգեց, - գրում է Ծերենցը, - պարիսպներն ամրացուց, պարտեզներ և այգիներ տնկեց և Գառնո գետն ջուր բերավ ոռոգելու համար: Դվին շունչ առավ կենդանացավ քանի մը տարվա համար, ավերակաց վրա պալատներ, տուններ և շուկաներ բարձրացան» (Ծերենց 538):

Եթե Ներսես կաթողիկոսի կերպարը վեպի սկզբում բնութագրվում է դրական գծերով, ապա վերջում հեղինակը նրա կերպարը մեկնաբանում է այլ դիրքերից՝ ներկայացնելով նրան որպես այլ հոգեբանության և վարքագծի տեր մարդու: Հայոց կաթողիկոսը հայրենասեր է, սիրում է իր հայրենիքն ու ժողովրդին, այդ բանը չի ժխտում հեղինակը: Բայց ի՞նչ դիրք է բռնում նա հայրենիքը վտանգի մեջ եղած ժամանակ: Հենց այս հարցում էլ հեղինակը մեղադրում է նրան՝ հայրենադավ իշխանների հետ միանալու և հայրենիքին ու ժողովրդին դավաճանելու համար:

Թշնամու կողմից սպառնացող վտանգի պահին, փոխանակ իր հայրենիքին ու ժողովրդին օգնի, նա Հովհաննես կաթողիկոսի նման իր անձը փրկելու համար թողնում է աթոռանիստ քաղաքը և Սմբատ Կյուրողապատի հետ փախչում Տայոց գավառը՝ պատճառաբանելով, որ իրենք հեռանում են Դվինից ոչ թե իրենց կյանքի ապահովության համար, այլ Թեոդորոս Ռշտունու երկյուղից, որ իբր հայոց սպարապետը մի նոր դավադրություն է նախապատրաստել իրենց դեմ: Թեոդորոս Ռշտունու դեմ հարուցված մեղադրանքները բոլորովին անհիմն էին, որովհետև վեպում ոչ մի տեղ նշված չէ հայոց զորավարի կազմակերպած դավադրության մասին. դա Ներսես կաթողիկոսի կողմից հորինված միտք էր՝ վատաբանելու Թեոդորոս Ռշտունուն, քանի որ վերջինս ամեն կերպ աշխատում էր իր ուժն ու կարողությունն ի սպաս դնել հայրենիքի պաշտպանության սրբազան գործին:

Վեպում ծավալվող իրադրությունների և դրանցում հանդես եկող գլխավոր գործող անձերի միջոցով Ծերենցը ստեղծում է մի պատմավեպ, որում շրջափում է բազմաթիվ խնդիրներ թե՛ տվյալ դարաշրջանի հասարակական-քաղաքական կյանքի, թե՛ հայ իրականության մեջ գոյություն ունեցող տարբեր դասակարգերի և թե՛ հայ ժողովրդի ճակատագրի վերաբերյալ:

Վիպասանի կերտած դրական կերպարներն ամբողջանում են իրականի և իդեալականի, իրենց ապրած դարաշրջանի վշտերի ու պատրանքների, ներկայի ու գալիքի պատկերացումներից: Գլխավոր կերպարներին վերցնելով վերնախավից՝ Ծերենցը հակադրել է նրանց հենց իրենց դասակարգի մարդկանց հետ, ցույց տվել, որ նրանք իրենց հոգեբանությամբ ու բնավորությամբ տարբերվում են ազգադավ նախարարներից, եթե հայրենասեր իշխաններն իրենց մտքերն ու զգացմունքները միավորել և միասնական ուժերով դուրս են եկել թշնամու դեմ, ապա հայրենադավ

իշխանները իրենց արարքներով միշտ ձգտել են խանգարել նրանց հայրենասկզբ գործունեությունը:

Եզրակացություն

Ծերենցն իր երեք վեպերում խստորեն քննադատել է դավաճան իշխանների հակաժողովրդական գործունեությունը: Նրանց քաղաքական վարքագիծը բնութագրելու համար հեղինակը առանձնացրել է գլխավոր հատկանիշները՝ դրանով իսկ հասնելով յուրաքանչյուրի բացասական կողմերի պատկերմանը: Հայրենիքի դավաճանները հոգով այլատրված, բարոյական անազնիվ սկզբունքներով դեկավարվող անհատներ էին, որոնք, հովանավորվելով արտաքին թշնամու կողմից, վարում էին կենտրոնախույս քաղաքականություն:

Ծերենցի, Րաֆֆու և Մուրացանի պատմավեպերում ներկայացված դավաճան նախարարների, իշխանների ու հոգևորականների կերպարների համեմատական ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հայրենիքի, ժողովրդի, կրոնի ուրացումը, օտար բռնակալների հետ դաշնակցելը՝ հակառակ ժողովրդի շահերի, ծանրագույն հանցանք է՝ դավաճանություն, և արժանի է ամենաանողոք պատժի: Երեք վիպասաններն էլ ձաղկել են դավաճանությունն ու անմիաբանությունը և դրան հակադրել հայրենասիրության ամբողջ վեհությունը՝ առաջադրելով ազգային միասնության գաղափարը՝ իբրև հայրենիքի անկախության և ժողովրդի ինքնության պահպանման կարևորագույն նախապայման:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ավետիսյան, Չավեն. *Հայ պատմավեպի պոետիկան*. Երևան, 1986:
2. Թովմա Արծրունի և Անանուն. *Պատմություն Արծրունյաց տան*. Ներածությունը, թարգմանությունը և ծանօթագրությունները Վ. Վարդանյանի, Երևան, 1978:
3. Լեօ. *Ռուսահայոց գրականությանը սկզբից մինչև մեր օրերը*. Վենետիկ, 1904:
4. Ծերենց. *Երկեր*. առաջաբանը՝ Վ. Սկրտչյանի, Երևան, 1957:
5. Մուրացան. *Գևորգ Մարզպետունի*. Հայ դասականների գրադարան, Երևան, 1977:
6. Սարիկյան, Սերգեյ. *Րաֆֆի*. Երևան, 1957:
7. Սմբատ Սպարապետ. *Տարեգիրք*. յառաջաբանը՝ Հ. Ս. վրդ. Ազըլեանի, Վենետիկ, 1956:
8. Տերտրյան, Արսեն. *Հայ կլասիկներ*. Երևան, 1944:
9. Րաֆֆի. *Դավիթ բեկ*. Վիեննա, 1903:
10. Րաֆֆի. *Խենթը, Արկածներ վերջին ռուս-թուրքական պատերազմից*. Պոսթըն, 1937:
11. Ադամյան, Պետրոս. *Առ պատկառելի ծերենց. յուր վաղամտիկ և բարեհիշատակ դուստր. Տիկին Թագուհի Մելիք-Ազարյանցի մահվան առթիվ*. ինքնագիր, ԳԱԹ, Ծերենցի ֆոնդ, 51:

WORKS CITED

1. Avetisyan, Zaven. *Hay patmavepi poetikan*. Erevan. [The Poetics of the Armenian Historical Novel. Yerevan] 1986. (In Armenian)
2. Léo. *Rusahayots' grakanut' iwné skzbits' minch'ew mer örerë*. Venetik. [The Armenian Literature in Russia from the Beginning to our Days. Venice] 1904. (In Armenian)
3. Muratsan. *Gevorg Marzpetunii*. Hay dasakanneri gradaran, Erevan. [Gevorg Marzpetuni. The Library of the Armenian Classics, Yerevan] 1977. (In Armenian)
4. Raffi. *Davit' bek*. Vienna. [David Bek. Vienna], 1903. (In Armenian)

5. Raffi. *Khent'ë, Arkatsner verjin rus-t'urk'akan paterazmits'*. Post'y'n. [*The Fool: Adventures from the Last Russian-Turkish War*. Boston] 1937. (In Armenian)
6. Sarinyan, Sergey. *Raffi*. Erevan. [*Raffi*. Yerevan] 1957. (In Armenian)
7. Smbat Sparapet. *Taregirk'*. ħarajabanë H. S. vartabed Agëlean. [*Yearbook*. Foreword by H. S. Arch. Agilian, Venice] 1956. (In Armenian)
8. Terteryan, Arsen. *Hay klasikner*. Erevan. [*The Armenian Classics*. Yerevan] 1944. (In Armenian)
9. Tovma Artsruni ew Ananun. *Patmut'yun Artsrunyats' tan*. neratsut'yunë, t'argmanut'yunë ev tsanot'agrut'yunnerë Vrej Vardanyani, Erevan. [*The History of Artsruni Dynasty*. Introduction, Translation and Footnotes by V. Vardanyan, Yerevan] 1978. (In Armenian)
10. Tserents'. *Erker*. arajabanë Vahagn Mkrтч'yani. Erevan. [*Literary Works*. Foreword by V. Mkrтчyan, Yerevan] 1957. (In Armenian)
11. Adamyanyan, Petros. *Ar patkarelin Tserents' yur vaghamerik ev barehishatak dustr. Tikin T'aguhi Melik'-Azaryants'i mahvan art'iv*. ingnagir, GAT', C'erenci fond, 51. [*To His Greatness Tserents, On the Death of the Prematurely Dead and Well-Remembered His Daughter Mis Taguhi Melik-Azaryants*. Handwritten, The Archives of the Museum of Literature and Art after Yeghishe Charents, Tserents Fund, Document 51. (In Armenian)

TRAITORS IN TSERENTS'S HISTORICAL NOVELS

LEVON (ARCHIMANDRITE NERSEH) ALOYAN

*Yerevan State University, Faculty of Armenian Philology,
Chair of History of Armenian Literature after Academician Hrant Tamrazyan,
Ph.D. Student; journal of the Armenian Patriarchate
of Jerusalem «Sion», Chief editor,
Jerusalem, Israel*

This article examines the characters of disunited and treacherous ministers in the novels "Toros, Son of Levon," "Travails of the 9th Century," and "Theodoros Rshtuni," with the goal of studying and comparing the treacherous characters in Tserents' historical novels with those in Raffi's and Muratsan's works, as well as bringing out the infamous and contemptible attitude of the Armenian elite, ministers, princes and clergy towards the fate of the homeland and its people.

The historical-comparative and historical-analytical methodologies were employed in the course of the research.

Following the previous studies, the author explores the theme of betrayal in three novelists' works written in different periods of time, and comes to the conclusion that in order to preserve the independence of the homeland and the identity of the people, it is necessary to acknowledge the importance of the notions of national unity and patriotism. Three novelists' works contain plenty of insidious, materialistic, and cowardly Armenian traitors who, by prioritizing their own personal interests and welfare over national and state interests, bring great misfortune to the Armenian statehood and homeland through their treacherous activities. The denial of homeland, people, religion while allying with foreign dictators against the interests of the people is a grave crime and betrayal that deserves the harshest punishment.

Keywords: *Tserents, historical novel, "Toros, Son of Levon," "Travails of the 9th Century," "Theodoros Rshtuni," treacherous ministers, renegade princes, disunity, clergy, centrifugal policy.*

ПРЕДАТЕЛИ В ИСТОРИЧЕСКИХ РОМАНАХ ЦЕРЕНЦА**ЛЕВОН (АРХИМАНДРИТ НЕРСЕ) АЛОЯН**

*соискатель кафедры армянской литературы имени Гранта Тамразяна
Ереванского государственного университета,
главный редактор журнала
Армянского Иерусалимского патриархата «Сион»,
г. Иерусалим, Израиль*

Данная статья дает всеобъемлющий анализ образов разобщенных и настроенных против государственной власти князей и священников и их деятельности в исторических романах Церенца «Торос Левони», «Рождение IX века», «Теодорос Рштуни».

Цель исследования – изучить и сопоставить образы предателей в исторических романах Церенца с образами изменников в исторических романах Мурацана, Раффи, а также выявить низкое, осудительное и предательское отношении еармянской элиты, князей и духовенства, к своей родине и к судьбе народа.

В ходе работы были использованы историко-сравнительный метод и метод исторического анализа.

Проанализировав мотивы предательства в трех сочинениях вышеназванных авторов, отделенных друг от друга временем и пространством, и Церенца и отдав дань уважения изучавшим этот материал предшественникам, автор приходит к выводу о том, что для независимости родины и сохранения национальной идентичности важно национальное единство, восприятие и переосмысление высших патриотических идеалов и духовных ценностей. В работах всех трех романистов есть немало образов низких, меркантильных и эгоистичных предателей-армян, которые предпочли личную выгоду и благополучие национальному и государственному процветанию и которые своими предательскими поступками приносят огромный вред родине и армянской государственности. Предательство родины, народа и религии, союз с иноземными завоевателями – страшная вина: измена, за которой последует суровое наказание.

Ключевые слова: *Церенц, исторический роман, «Торос Левони», «Рождение IX века», «Теодорос Рштуни», вельможи-предатели, князя-предатели, разрозненность, духовенство, центробежная политика.*